

Arbejdsbog til gravere og menighedsråd

KIRKEGÅRDENS FREMTID

Sognets grønne hjerte

Aabenraa Provsti

Kære menighedsråd og graver

Forestil dig, at du har gæster på besøg fra udlandet eller en anden landsdel. Du vil vise dem din egn og fortælle om menneskene, der bor her. Hvor tager du dem hen?

Du tager dem selvfølgelig med på kirkegården, fordi kirkegården rummer det hele: historien, troen, naturen og menneskelivet.

Gennem jeres arbejde i menighedsrådet eller som gravere, har I gjort den til det, den er – et sted rigt på fortællinger, skønhed og liv.

Kirkegården som kunsthåndværk

Materialet opfordrer jer til at se arbejdet med kirkegården som et kunsthåndværk. Det kræver praktisk viden, menneskelig empati og et blik for æstetik.

Derfor er materialet delt i to:

Del 1: Grundlaget. Her ser vi på de obligatoriske opgaver: bevaring af kulturværdier, god kommunikation, driftsøkonomi, samt tidens krav til klima og biodiversitet.

Del 2: Udvikling og inspiration. Her udforsker vi kirkegårdens betydning gennem vinkler som kristendom, kunst og stedets betydning.

En fælles base for beslutninger

Det er afgørende at komme hele vejen rundt i materialets første del, så alle har det samme udgangspunkt. I menighedsrådsarbejdet lader vi ofte som om, at alle ved det samme – typisk af høflighed. Men det gavner sjældent beslutningsprocessen.

Vi skal turde starte ved basis. Det er en ærlig sag ikke at vide alt om kirkegårdsdrift, og vi skal møde alle spørgsmål med respekt. Som det klogt er sagt: "Man skal aldrig overvurdere menneskers viden, og man skal aldrig undervurdere deres erfaringer."

Målet med dette materiale er ikke at forandre alt.

Tværtimod handler det om at skabe viden og hengivenhed over for det, kirkegården allerede er.

Tag denne arbejdsbog med ud på kirkegården og gå i gang.

Indholdsoversigt

Del 1:

Grundlaget for udviklingsopgaven. Menighedsrådets ansvar.

Side 4: Hvordan bruger I arbejdsbogen

Side 5-8: Kulturarven: kirkegårdens blivende elementer

Side 9-11: Vilkår for fremtidens kirkegårdsdrift

Side 12-14: Klima og biodiversitet på kirkegårde

Side 15-16: Formidling og kommunikation om kirkegården

Side 17-18: Dialogen om forandring

Del 2:

Inspiration og indfaldsvinkler til at løse udviklingsopgaven med lokalt udgangspunkt

Side 19-20: Kirkegården som sognets velkomst

Side 21-25: Kristendom på kirkegården

Side 26-27: Giv kirkegården Ordet og ordene tilbage

Side 28-30: Kirkegården som betydningsfuldt sted.

Side 31-33: Kunst for alle sanser

Side 34: Læs mere og blive inspireret

Hvordan bruger I arbejdsbogen

Forberedelse: Læg en plan for arbejdet og aftal nogle tidsrum, hvor I vil arbejde med kirkegårdens fremtid. Sørg for at alle menighedsrådsmedlemmer og graver har en arbejdsbog.

Giv god tid til at læse selv og aftal også gerne, at der læses højt ved møder. Højtlesning sætter tankerne i andre spor end indenadslæsning.

Arbejde: Når I arbejder med materialet så start med Del A.

Sørg for at komme hele vejen rundt i de fire grundlæggende ansvarsområder.

Skaf jer al den viden I har brug for, for at kunne tage gode beslutninger om netop jeres kirkegårds fremtid. Brug tid på at beskrive og sikre at alle ved det samme.

Del A er praktisk.

Del B er mere legende

Håbet er, at I inspireres til at lade jeres egne lokale ideer blomstre.

Beslutninger: Når I har taget overordnede beslutninger om hvordan I ønsker jeres kirkegård skal udvikle sig i fremtiden, så skriv dem ned

Beskriv i jeres beslutningspapir, den viden I har taget jeres beslutninger på baggrund af. Hvis jeres beslutninger betyder større ændringer i kirkegårdens udtryk eller indretning, er det vigtigt at involvere stiftets kirkegårdskonsulent.

Hvis I vil have varig kunst på kirkegården, er det vigtigt at rådgive sig med eksperter.

Tænk på at fremtidens menighedsråd og gravere skal kunne forstå og anerkende jeres beslutninger.

Udførelse: Læg planer for hvornår og hvordan arbejdet skal udføres. Brug tid på at planlægge det lange seje træk. Husk vi arbejder for evigheden.

Kulturarven: kirkegårdens blivende elementer

Kirkegården er ikke blot en grøn park; det er et historisk kirkerum under åben himmel. Som menighedsråd og gravere har I overtaget en arv fra tidligere generationer, som skal forvaltes med respekt for historien og blik for fremtiden.

Kirkegården som en del af kirkerummet

Kirkegården er oprindelig tænkt som en del af kirkerummet og er indrettet med samme værdighed og med samme respekt for de kristne traditioner og værdier.

- Centrum: Kirken ligger som hjertet, og de ældste grave findes tættest på kirken.
- Retningen: Traditionelt er gravsteder anlagt øst-vest, så den døde hviler med ansigtet mod opstandelsens sol i øst.
Gravsten bør derfor også i nutiden vende navnet mod øst.
Når man anlægger nye gravstedsområder tænkes dette ind

Bygningerne: Kirkediget, klokketårnet, lågen og kapellet er alle en del af det udvidede kirkerum.

I dag er kirkegården et sted for alle – uanset tro eller overbevisning.
Folkekirken er begravelsesmyndighed for alle indbyggere på sit sted.
Det er menighedsrådets opgave, at sikre, at dette fælles grundlag bevares samtidig med at kirkegården udvikler sig.

De seks kerneelementer: viden og ansvar

Herunder gennemgås de elementer, der udgør kirkegårdens skelet.
Brug arbejds spørgsmålene til at kortlægge jeres egen lokale arv.

1. Kirkegårdens indramning (diger, mure og hække)

Biskop Peder Palladius skrev allerede i 1543 at kirkegården er "den seng, I skal sove i den længste tid". Derfor bør den også være smukt indrammet.

- Lovgivning: Indramningen, uanset om den udgøres af et dige, en hæk eller en mur, er beskyttet. Store reparationer eller ændringer kræver godkendelse fra stiftet og stiftets konsulenter.
- Liv i muren: Diger og mure er levesteder for planter og smådyr. Vedligeholdelse er en balance mellem det tæmmede og det vilde

2. Låger og porte

Porten er overgangen mellem hverdagens urolige verden og kirkegårdens sjælefred. Denne portal har stor betydning for den besøgendes oplevelse af værdighed.

Karakter: Indgangen til kirkegården kan have mange forskellige udtryk. Portaler, stetter af murværk, låger af træ, metal, smedjern. Og der kan være belægning, grus eller græs.

3. Stier, indretning og forløb

Stisystemerne er ofte historisk bestemt og danner mange steder et kors eller spejler sognets geografi.

- Historiske spor: Den nuværende eller tidligere graver kan være en stor kilde til viden om kirkegårdens historiske indretning og gamle kort kan afsløre mønstre, som vi måske har glemt i dag.

4. Fredede fortidsminder

Visse elementer på kirkegården er underlagt Slots- og Kulturstyrelsen. Det kan være gravhøje, runesten, krigergrave eller særlige bautasten.

- Plejepligt: Det er menighedsrådets pligt at vedligeholde di efter de statslige vejledninger.

5. Registrerede (bevaringsværdige) gravminder

Dette er de sten, som menighedsrådet i samarbejde med det lokale museum, har valgt at bevare for eftertiden på grund af deres historiske eller kunstneriske værdi.

- Antal: Som tommelfingerregel anbefales ca. 5 sten i et lille sogn og 20-25 i et stort.
- Formidling: Gør historien levende! Giv fx personerne bag stenene en plads på sognets hjemmeside.

6. Træer som levende kulturarv

Gamle træer er ikke bare dekoration; de er vidner til historien og vigtige for biodiversiteten.

- Symbolik: Træet har en central plads i den kristne fortælling og skaber læ, ro og liv.
- Træer, måske en bestemt sort kan være vigtige i lokale fortællinger om kirkegården

Arbejdsspørgsmål

- Indramning: Gå hele vejen rundt om kirkegården. Hvordan ser indramningen (diget, muren, hækken) ud? Har den det godt? Hvordan vedligeholdes det i hverdagen?
- Låger og porte: Stil jer udenfor lågen. Hvad signalerer den? Føler man sig budt ind til fred og eftertanke, er det en værdig indgang?
- Stier og indretning: Find de ældste kirkegårdskort frem og sammenlign med indretningen i dag. Hvilke linjer går igen? Er der historiske stiforløb, I skal værne om?
- Fredede fortidsminder: Har I fredede elementer?
- Registrerede gravminder: Har I en gyldig og godkendt liste over bevaringsværdige sten? Hvordan fortæller I historien om de mennesker, som stenene repræsenterer?
- Træer: Hvilke træer på kirkegården er uerstattelige? Har I en plan for at plante nye træer, der kan tage over, når de gamle engang må lade livet? Overvej at plante nye træer til glæde for kommende generationer.

Vilkår for fremtidens kirkegårdsdrift

De nye realiteter

Vilkårene for kirkegårdens drift har ændret sig drastisk. Flere kremeringer og kortere fredningstider betyder færre aktive gravsteder. Fremtidens budgetter baseres på antallet af aktive gravsteder og tildelte ligningsmidler. Den fremtidige medlemsprocent i provstiet er afgørende for om der er få eller mange ligningsmidler.

- Pejlemærke: Om 10 år vil der typisk være råd til én fuldtidsstilling pr. 2000 indbyggere i sognet.

Strategisk omlægning

For at bevare en lokal graverstilling og en velholdt kirkegård, skal vi reducere timeforbruget gennem klog planlægning og samarbejde med nabosogne om tunge løft og afløsning i ferietid.

Tre veje til en bæredygtig drift:

1. Gør kirkegården ærlig (ryd op)

- Fjern det tomme: Nedlæg gravsteder, der ikke forlænges. Fjern (side)hække i tomme områder.
- Minimer tidsrøvere: Undgå store lapidarier og fjern som udgangspunkt nedlagte sten eller genbrug dem konstruktivt.
- Forenklet stisystemet: Bevar kun centrale grusstier og læg resten om til græs.

2. Indret overbærende arealer

- Design efter øjet: En mælkebøtte er en ukrudtsfejl i en grussti, men en naturlig del af en snoet græssti.
- Enkelhed: Vedligehold skal kunne udføres efter enkle instruktioner, der ikke kræver specialiseret viden.

3. Arbejd med plejekategorier

Inddel kirkegården i zoner med forskellige ambitionsniveauer:

- Have (høj pleje): Fx traditionelle gravsteder med hæk, bed og grus.
- Park (middel pleje): Fx græsflader med træer og gravsteder i øer.
- Natur (lav pleje): Fx skovbryn eller eng med højt græs og hjemmehørende planter med diskrete gravminder.

Arbejdsspørgsmål

Til den fælles strategiske drøftelse:

- Vores ærlige kirkegård: Hvor har vi i dag tomgangs-arealer (f.eks. hække om tomme lodder eller gamle grusstier), som vi bruger uforholdsmæssigt meget tid på at vedligeholde?
- Zonering: Hvis vi kigger på vores kirkegårdskort, hvor vil det give mening at skifte fra have til park eller natur over de næste 5-10 år?
- Det gode naboskab: Hvilke konkrete opgaver (tunge løft, maskiner, ferieafløsning) ville give mening at løse i et formaliseret samarbejde med vores nabokirkegård?

Specifikt til graveren:

- Hvilke 3 opgaver i din arbejdsuge føles mest som spildtid i forhold til den værdi, de skaber for kirkegårdens udtryk?

Specifikt til menighedsrådet:

- Hvordan kommunikerer vi de kommende ændringer (f.eks. fjernelse af hække eller grusstier) til sognebørnene, så de forstår, at det handler om at fremtidssikre kirkegården?

Klima og biodiversitet på kirkegårde

Folkekirken skal, som resten af samfundet, reducere CO₂-udslippet med 70 % inden 2030 i forhold til niveauet fra 1995.

Når vi udvikler kirkegårdene, er det vigtigt at tage hensyn til både klima og biodiversitet.

Klima

Klimaindsatsen handler primært om at reducere CO₂-udslip.

Folkekirkens grønne omstilling tilbyder, på sin hjemmeside, opdateret viden, inspiration og tekniske vejledninger, som kan hjælpe.

Nogle praktiske idéer til klima/energi-optimering på kirkegården:

- Skift til LED-pærer og energieffektive lyskilder.
- Udskift maskiner og køretøjer til elektriske, når det er tid.
- Brug blomster og grønt fra lokal produktion fremfor langtransporterede planter.
- Tilbyd gravstedsejere forårs- og staudeplantning fremfor sommerblomster.
- Reducer brugen af gran til dækning og dyrk selv pyntegrønt til eget brug
- Skab gode muligheder for affaldssortering for både personale og besøgende.
- Overvej bæredygtige energikilder som jordvarme eller varmepumper til kirkegårdsbygninger.

Biodiversitet

At arbejde med biodiversitet kan virke komplekst, men der findes gode værktøjer. Disse værktøjer kan gøre arbejdet mere vidensbaseret. Se litteraturlisten bagerst i hæftet.

Man kan også starte i det nære og det små.

Her er nogle enkle tiltag, som giver stor effekt for den lokale natur:

- Anlæg vandhuller på kirkegården – det bør være et fast element.
- Lav kvasbunker og lad dødt træ ligge til nedbrydning.
- Plant træer, buske og stauder, helst af hjemmehørende arter (fx hvidtjørn og hæg frem for rododendron og syrener).
- Skab tætte krat, som er gode ynglepladser for fugle.
- Opsæt fuglekasser – fx til stære og kirkeugle, som hjælper med at holde skadedyr nede.
- Lad flagermus bo på kirkeloftet og sluk lys på kirken kl. 23.00 for at beskytte dem.
- Observer naturen omkring kirkegården og overvej, hvad der kan tilføjes, så fx sjældne bier kan trives.

Arbejdsspørgsmål:

Klima og CO2-reduktion

- Hvor kan vi nemmest starte? Hvilke af de syv praktiske klimaforslag (f.eks. LED-lys eller affaldssortering) kan vi gå i gang med, med det samme? Har vi andre ideer?
- Hvordan ser vores indkøbsvaner ud? Kan vi i højere grad vælge lokale planter og stauder frem for sommerblomster, der kræver hyppig udskiftning og transport?
- Hvad er vores plan for maskinparken? Hvordan sikrer vi, at vi vælger elektriske alternativer, næste gang en maskine eller et køretøj skal udskiftes?

Biodiversitet og natur

- Hvad har vi allerede? Hvis vi kigger på naturen omkring kirkegården lige nu, hvilke planter og dyr ser vi så, og hvordan kan vi hjælpe dem (f.eks. med fuglekasser eller kvasbunker)?
- Tør vi lade det "vilde" få plads? Hvor på kirkegården kan vi skabe tætte krat eller lade dødt træ ligge, uden at det går ud over det ønskede indtryk?
- Hjemmehørende pryddplanter: Kan vi aftale, at næste gang vi planter nyt, vælger vi konsekvent hjemmehørende arter som f.eks. dagpragtstjerne og hvidtjørn?

Samarbejde og prioritering

- Hvordan gør vi vores beslutninger og indsatser gyldige overfor fremtidens menighedsråd? Kirkegårdens ledelse udskiftes måske hvert andet eller hvert fjerde år. Hvordan undgår vi slingrekurs?
- Formidling til brugerne: Hvordan forklarer vi gravstedsejere og besøgende, hvorfor vi ændrer praksis (f.eks. mindre gran eller mere vild natur), så de føler sig trygge ved forandringerne?

Formidling og kommunikation om kirkegården

Fortællingen om det, vi har

Kirkegården er et af folkekirkens mest besøgte rum. Her mødes mennesker i alle livets faser – fra dyb sorg til ferieophold.

For at give den besøgende den bedste oplevelse, skal vi gøre kirkegårdens rigdom af historie, kultur, natur og kristendom synlig.

- Digital formidling: Udnyt hjemmesiden til at fortælle om fredede gravminder. Overvej QR-koder fysisk på kirkegården, der linker direkte til de gode historier.
- Brug hjemmesiden til at fortælle om kirkegården og vis billeder, af de muligheder man har for begravelse hos jer.
- Bevaring med mening: Hvis menighedsrådet vælger at bevare ikke-registrerede gravminder, følger der et ansvar for at formidle hvorfor. Hvem var mennesket, og hvad betød vedkommende for lokalsamfundet?
- Kirkegårdskortet til alle: Gør graverens kort tilgængeligt for gæster. Et enkelt designet kort ved indgangen kan guide besøgende til alt fra historiske monumenter til paddedamme og særlige træer.

Arbejdsspørgsmål

Disse spørgsmål er tænkt som en hjælp til at indlede samtalen om jeres lokale kommunikation:

Om den daglige formidling

- Hvad er vores største værdier? Hvis en besøgende kun har 10 minutter, hvilke tre ting (historiske, naturmæssige eller arkitektoniske) skal de så se?
- Kan folk finde rundt? Kan en fremmed orientere sig på vores kirkegård uden at skulle lede efter graveren?
- Den digitale bro: Hvordan ser vores hjemmeside ud for en, der søger viden om kirkegården? Er den opdateret og inspirerende?

Dialogen om forandring

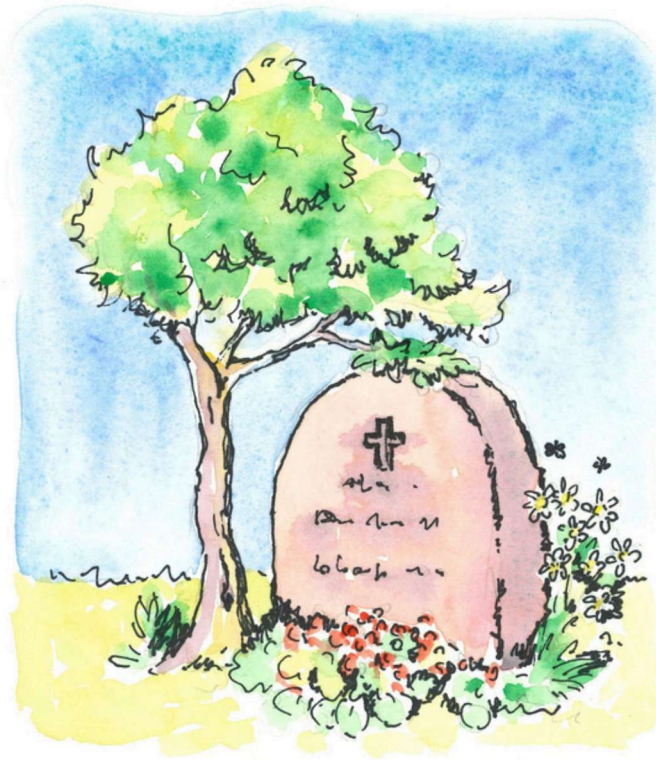
Kirkegården er et fælleseje, som mange har stærke følelser for. Derfor kræver udvikling og forandring en særlig form for rettidig omhu i kommunikationen.

- Hele sognet: Når kirkegården ændrer udtryk, skal omverdenen vide hvad, hvornår og med hvilket formål. Gennemsigtighed forebygger kritik og skaber forståelse for nødvendige prioriteringer.
- Gravstedsejerne: Denne gruppe har krav på en særlig omsorgsfuld dialog. De repræsenterer slægtens historie, og forandringer på deres "lod" skal varsles og forklares med stor respekt.

Arbejdsspørgsmål

- Hvem skal vide det først? Når vi planlægger at nedlægge et område eller ændre beplantningen, hvem er de vigtigste interessenter at informere personligt?
- Forklarer vi hvorfor? Husker vi at fortælle om de gode grunde bag forandringerne (f.eks. biodiversitet, arbejdsmiljø eller økonomi)?
- Kan nuværende gravsteder inkluderes smukt i fremtidsplanen i dialog med gravstedsejer? Så vi kan gå i gang med det samme med sikret medejerskab

Kirkegården som sognets velkomst

Kirkegården er sognets hjerte.

Mennesker skal have lyst til at gå ind på kirkegården og blive lidt.
Kirkegården skal få besøgende til at tænke "Her kunne jeg godt forestille mig engang at blive begravet"

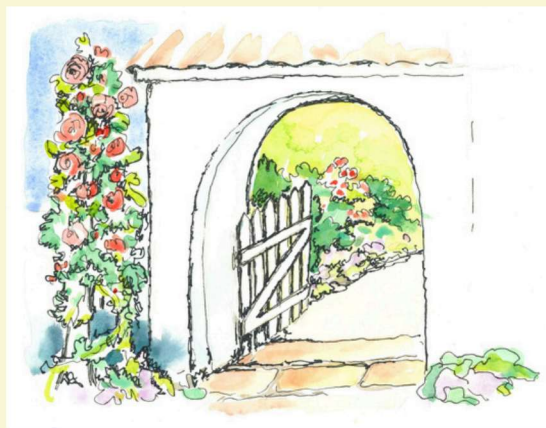
Den vigtigste forandring, et menighedsråd kan skabe, er at sikre, at kirkegården aktivt byder velkommen.

Det første møde: Allerede ved indgangen bliver man inviteret ind.
Stierne leder blikket, og planter og træer gør det tydeligt, at her er rart at være.

Liv og ro: Her er plads til at være til.
Man kan sidde på en bænk, hvor man måske kan lytte til fuglene ved den lille dam.
Holde en pause i hverdagen, søge sjælefred og få rum til eftertanke.

Naturens mangfoldighed: Insekterne summer, og vilde blomster lyser op i græsset.
Her er plads til både det velplejede og det vilde.

Det poetiske: Historie, ord og kunst skaber oplevelser og stof til minder.

Arbejdsspørgsmål

Her er en række spørgsmål, I kan tage med ud på kirkegården:

Det første indtryk

- Stil jer ved hovedindgangen: Er det tydeligt, hvor man kan gå hen? Føles porten som en åbning eller en barriere?
- Hvad er det allerførste øjet rammer? Er det grus og græskanter, eller er det blomster og smukke træer?

Ophold og brug

- Hvor kan man sætte sig, hvis man ikke har et specifikt gravsted at besøge? Er bænkene placeret, så man har en god udsigt eller læ?
- Findes der "lommer" på kirkegården, hvor man kan føle sig privat, selvom man er i et offentligt rum?
- Hvordan lyder kirkegården? Er der fuglefløjt, vand eller vind i træerne, der skaber ro?

Fremtidens generationer

- Hvis I var børn eller unge, ville I så have lyst til at gå en tur herind? Hvad mangler der for at gøre det naturligt for dem?
- Afspejler kirkegården den lokale identitet, som I ville være stolte af at vise frem for fremmede?

Kristendom på kirkegården

Dette afsnit vil inspirere til, hvordan kirkegården kan fungere som rum for en forkyndelse, hvor alle kan føle sig velkomne, uanset deres personlige tro.

Kirkegården som det udvidede kirkerum

Kirkegården var fra gammel tid tænkt som del af kirkerummet. Den bærer på et grundbudskab om, at ethvert menneske altid er Guds menneske – hverken mere eller mindre.

Samtidig er kirkegården for alle slags mennesker.

Også mennesker med en anden tro, eller et irreligiøst livssyn skal kunne begraves på kirkegården.

Den rummelige forkyndelse

- Forkyndelse gennem anlæg: Kirkegården skal genkendes på sin forkyndelse, men den behøver ikke at råbe.
- Plads til alle: Det skal gøres mere kendt, at kirkegården er for alle uanset livssyn og tro.
- Naturens sprog: Troen formidles ofte bedst gennem naturens egne symboler, som taler til alle sanser.

Bibelens fire haver

Bibelen rummer fire centrale haver, der hver især kan afspejles i kirkegårdens rum og stemninger:

- Edens have (Længslen): Det tabte hjem og den ubrudte natur. Her findes livets træ og kundskabens træ. Symboliserer længslen efter evighed og fællesskab med Gud.
- Højsangens have (Kærligheden): Tosomhedens og poesiens have. Her er planterne billeder på skønhed og den vilde brusende kærlighed.
- Getsemane have (Fortvivlelsen): Ensomhedens og svigtets have. Men også stedet, hvor engle træder til, og solsorten synger midt i mørket.
- Gravhaven (Håbet): Opstandelsens og gensynets have. Det var her, Maria Magdalene mødte den opstandne og i første omgang forvekslede ham med en gartner/graver

Salmernes natur og billedsprog

Salmerne er en umistelig del af kirkens liv og myldrer med naturbilleder, som kan trækkes ud på kirkegården:

- Højtidernes vandring: I påskens og pinsens salmer bliver kirkegården til en vandring i naturen, hvor gravhaven i Jerusalem og vores lokale kirkegård smelter sammen.
- Planter som symboler: I salmebogen vrir det med påskeliljer og pinseliljer og andre symbolske blomster.
- Fugle i salmer: Fugle er symboler på Helligånden og det frie Åndefang i salmesang og tro.

Højtider og symboler

Kirkegården kan formidle julens, påskens og pinsens budskab gennem traditioner og symboler, der rækker ud over selve gudstjenesten:

- Lys: brug af lys ved Allehelgen og jul vidner om tro, håb og kærlighed.
- Stjernen og korset: Fødsel og død.
- Hjertet: Kærlighed og kristen mystik.
- Liljen: Renhed og uskyld (Jomfru Maria)
- Fuglen: Ånden og genfødsel.
- Olielampen: Tro og åndelig vågenhed.

Idé: Genbrug af symboler

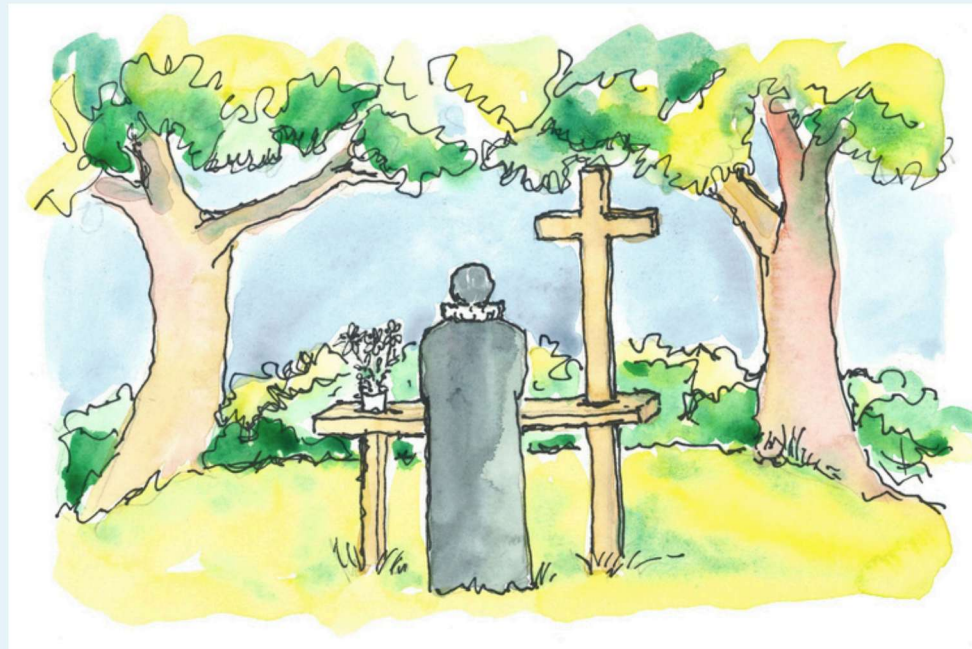
Symbol-vejvisere: Gamle sløjfede gravsten kan få slettet navne og i stedet få indhugget et centralt symbol af en stenhugger.

- Fuglebadet: Saml aflagte stenfugle fra nedlagte gravsteder ved et fælles fuglebad.

Gudstjeneste i det fri

Kirkegårdens indretning kan spejle ritualerne under åben himmel.

- Kilden (dåben): Vandhuller, fuglebade og spejlbassiner henviser til dåbens vand og livets kilde. Vandet, der rinder, minder os om, at dåbens tilsagn følger os hele livet.
- Bordet (Ordet): Ved at indrette et fast gudstjenesterum på kirkegården, kan man fejre gudstjeneste under trækroneerne ved særlige lejligheder som høst, Sct. Hans eller jul.

Arbejdsspørgsmål:

- Den sanselige forkyndelse: Hvis en besøgende gik en tur på vores kirkegård uden at læse på gravstenene, ville de så stadig kunne mærke, at det er et kristent rum? Hvordan bruger vi naturens eget sprog (lys, planter, vand) til det?
- Plads til alle: Har vi områder på kirkegården, hvor alle uanset tro føler sig hjemme, samtidig med at vi bevarer den kristne grundtone?
- Det grønne kirkerum: Har vi brug for et sted på kirkegården, hvor vi kan holde en andagt eller en friluftsgudstjeneste? Er der et oplagt sted at indrette et alterbord eller et samlingspunkt?
- De bibelske stemninger: Overvej de fire haver (Eden, Højsangen, Getsemane og Gravhaven). Hvilken af disse stemninger mangler vi mest på vores kirkegård?
- Symbol-planter: Bruger vi bevidst planter som juleroser, vintergækker og påskeliljer til at markere kirkeåret? Kunne vi anlægge et "højtidsbed", hvor blomstringen følger højtiderne?

Giv kirkegården Ordet og ordene tilbage

Engang var kirkegården fuld af fortællinger og ord. Gravstenene vidnede om livsgerninger, titler og afdødes plads i familie og fællesskab. Ofte kunne man læse bibelvers og salmestrofer. I dag er kirkegården blevet mere tavs. Vi må nøjes med et navn, to datoer og et kort "Tak for alt".

Måske er det på tide at give kirkegården mælet tilbage?

Som menighedsråd og gravere kan vi sørge for, at den besøgende bliver mødt af ord, der trøster, udfordrer og inspirerer. Ord har skabelseskraft – også på en kirkegård i dag.

Her er tre måder at lade ordene vende tilbage:

Navngiv steder og områder

Giv afdelingerne identitet med synlige navne. En urneafdeling kan blive til "Urnegården" eller "De små haver".

Et område kan navngives efter et markant træ.

Smukke skilte i jern, sten eller træ kan guide gæsten og gøre de tavse områder til betydningsfulde steder.

Genbrug sten og indfør poesi

Gamle gravsten kan få nyt liv med udvalgte citater.

Forestil dig at blive mødt af en linje fra "Dejlig er jorden" midt i julesorgen, eller en strofe om forårshåb ved en bænk.

Man kan også skrive et budskab om hvad kirkegården er, direkte til den besøgende: "Her går du mellem dem, som var, og dem, som skal komme."

Integrer ord i kunsten

Ord kan hugges i granit eller støbes i metal som en del af kirkegårdens kunst.

Brosten med indgraverede ord eller fliser med korte budskaber kan lede vejen og skabe eftertanke under fødderne på den vandrende.

Dele af gamle gravsten med bibelcitater eller andre ord kan genbruges som fliser eller i mosaikker.

Arbejdsspørgsmål

- Hvad fortæller vores kirkegård i dag? Hvis man gik en tur som fremmed, føles her så talende, tavst, højtideligt eller glemt?
- Hvilke navne findes allerede? Bruger vi internt navne om steder på kirkegården (f.eks. "ved det store egetræ"), som med fordel kunne gøres deles med de besøgende?
- Hvor trænger der til trøst? Er der steder på kirkegården, hvor et konkret bibelvers eller et digt ville give særlig god mening? (f.eks. ved børnegrave, bænke eller indgangspartier).
- Hvordan kan vi bruge genbrug? Har vi smukke gamle gravsten til overs, som kunne få nyt liv som ordbærere i stedet for at blive knust?
- Hvad skal være vores kirkegårds overskrift? Hvis vi skulle vælge ét citat eller ét ord, der definerede netop vores kirkegård, hvad skulle det så være?
- Har vi lokale ordmennesker, digtere, sangskrivere, ordsprogshuskere, som vi kan give ordet på kirkegården?

Kirkegården som betydningsfuldt sted

Dette afsnit handler om kirkegårdens unikke status som et sted frem for blot et anlæg.

Steder former os, og den lokale kirkegård er en beholder for både personlige minder, lokalhistorie og de store eksistentielle fortællinger.

Stedets tavse betydning

Mennesker spejler sig i det landskab og den historie, de vokser op i. Ofte mærker vi først betydningen af et sted, når noget i vores liv kalder det frem.

- Tryghedens rum: For nogle er kirkegården et fristed, hvor man kan være i fred, og hvor ingen vil gøre en ondt.
- Identitetens anker: Slægtsfortællingen bliver håndgribelig, når vi står foran en gravsten. Uden kirkegården ville mange familiers historie føles hjemløs.

Kirkegården i landskabet

Kirkegården ligger ikke isoleret, men er en del af det omgivende kulturlandskab. Om det er ådalen, de bløde bakker eller det flade marklandskab, så præger det kirkegårdens karakter.

- Landskabet former os: Vi er knyttet til vores egns særpræg.
- Kulturlandskabet: Det menneskeskabte landskab minder os om generationers arbejde og tilstedeværelse.

Det mytologiske og historiske sted

Kirkegården gemmer på historier, der rækker ud over det enkelte menneskeliv.

Myter og sagn.

Ofte er kirkegården vævet ind i folketroen:

- Troldekastede sten: Sagn om kirkebyggeri og modstand fra mørke kræfter.
- Legendariske træer: Træer plantet på særlige grave med deres egne fortællinger.
- Gengangere og skæbner: Historier om den spanske syge, særprægede præster eller lokale originaler.

Historiens vingesus

Store nationale begivenheder afspejles lokalt:

- Mindesmærker: Krige, grænsestridigheder og fælles sorger er markeret i sten.
- Sønderjylland som eksempel: Fortællingen om det danske og tyske i hertugdømmerne står ofte mejslet i kirkegårdens monumenter.

Et møde med døden

Kirkegården har en særlig funktion: Det er her, de levende besøger døden.

- Ved at nærme os døden på kirkegården, lærer vi ofte os selv og vores eget liv bedre at kende.
- Det er et rum for erkendelse og eksistentiel fordybelse.

Arbejdsspørgsmål

Brug først og fremmest to minutter hver på at dele en personlig erindring, oplevelse eller refleksion, der knytter sig til en kirkegård.

- Beskriv jeres kirkegårds landskab for hinanden.
- Hvad er det mest karakteristiske ved jeres beliggenhed?
- Har landskabet og naturen omkring jer betydning for sognets identitet og kirkegårdens særpræg?
- Findes der lokale sagn eller særlige historier på jeres kirkegård, som er ved at gå tabt?
- Er der en sten med en legende? Et træ med en historie?
- Hvordan kan I levendegøre disse fortællinger for de næste generationer?

Kunst for alle sanser

Kirkegården er i sig selv et stykke levende brugskunst.

Så når vi taler om kunst på kirkegården, handler det ikke kun om monumenter eller statuer. Det handler om at skabe sprækker, hvor det sanselige møder det åndelige.

Kunsten kan hjælpe os med at mærke det, som ordene somme tider kommer til kort overfor.

Det sanselige møde

Hvor kirkerummet ofte taler til os gennem ordet og musikken, taler kirkegården gennem alle sanser.

Kunsten herude skal ikke nødvendigvis forklares – den skal erfares.

- Synet: Forestil jer farvespillet i et glasparti, der kaster kulørt lys over en hæk, eller en skulptur, der ændrer karakter, alt efter om solen står op eller går ned.
- Hørelsen: Vandets klukken fra et lille kar, vinden i de visne frøstande eller lyden af grus under fødderne. Det er også en slags kunst. Ligesom lydinstallationer med for eksempel orgelpiber eller vindharper.
- Følesansen: En grov granitsten ved siden af en glatslebet overflade. At kunne lade hånden løbe over en tekstur kan give ro og jordforbindelse i sorgen.
- Duften: Duften af fugtig muld, kaprifolier i skumringen eller duften af nyslået græs.
- Smagen: Frugttræer på kirkegården, bærbuske, skovjordsbær. Honning fra kirkegårdens bistader. Vand fra drikkevandsfontænen.

Kunsten som vejviser

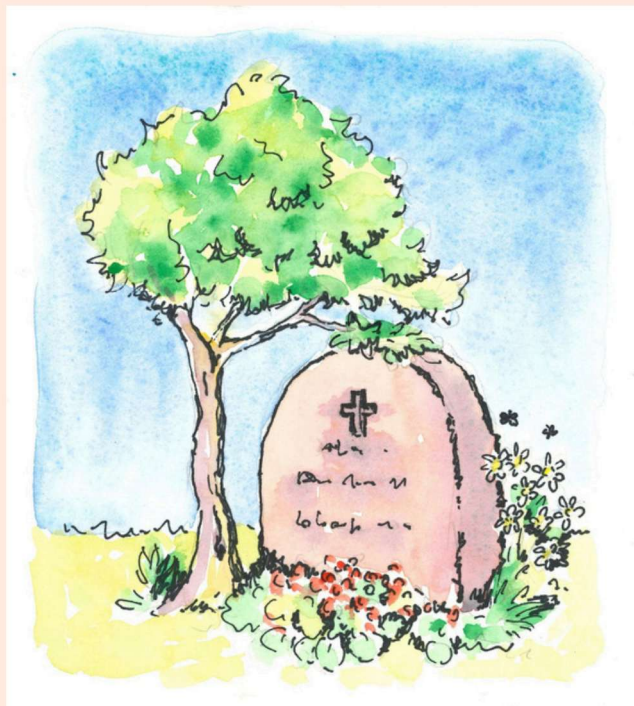
Kunsten på kirkegården kan fungere som et pejlemærke for tanken. En skulptur kan give os noget at hvile blikket på, når vi ikke kan finde retning i vores egne tanker.

- Det abstrakte og det genkendelige: Kunst på kirkegården behøver ikke være en engel med vinger. Det kan være en form, der minder om en åbning, en omfavnelse eller en rejse.
- Materialernes tale: Jern der rustet, træ der forgår og sten der består. Materialernes forvandling minder os om livets forgængelighed og evighedens uforanderlighed.
- Historien og troen. Gamle gravstens-udsnit kan skabe nye indtryk. Skær citater eller motiver fra nedlagte sten, ud og brug dem som fliser under bæk eller kaffebord.

Arbejdsspørgsmål til dialog

- Hvad ser vi? Prøv at gå en tur og find de mest spændende steder på jeres kirkegård lige nu. Er det noget, et menneske har skabt, eller er det naturens eget værk?
- Hvad mangler vi? Hvis vi skulle tilføje ét element, der talte til hørelsen eller følesansen, hvad kunne det så være? En kilde, et kunstværk, en særlig bæk eller måske noget helt andet?
- Kunsten som bro: Kan kunst og kunsthåndværk på kirkegården hjælpe med at gøre det kristne budskab mere tilgængeligt for dem, der ikke er vant til kirkegængere? Hvordan?

Bøger

'Den kristne have' - Henrik Winther Nielsen
'Bibelens planterverden' - Hans Arne Jensen
'Den blomstrende bibel' - Jørgen Juul Petersen
'Planter fra bibelen' - Alice Bøgh
'Memento Vitae' - Elof Westergaard
'Skabt, Skrøbelig, Håbefuld' - Elof Westergaard

TV-programmer

DR Søren Vestens have. Sæson 2024 afsnit 10 "Skraldestativer og kirkegårde"

Podcast

"Kirkegården - et åndehul for alle"

Links

www.aabenraaprovsti.dk- se under kirkegårde (processkema, idekatalog m.m.)

<https://folkekirkensintranet.dk/vejledninger/folkekirkens-bygninger-og-arealer/kirkegaarden>
<https://www.altomkirkegaarde.dk>

Folkekirkens grønne omstilling:
<https://www.folkekirkensgroenneomstilling.dk/temaer/kirkegaarden>

Grøn kirke:
<https://grønkirke.dk/groen-kirkegaard/baeredygtige-gravsteder/>

Slots og Kulturstyrelsen:
https://slks.dk/fileadmin/_migrated/content_uploads/fortidsminder_plejevejledning.pdf

Artikel om en kirkegård med havestemning og høns:
https://www.havenyt.dk/artikler/prydhaven/anlaeg_og_inspiration/1671.html

Inspiration til biodiversitet:
vildmedvilje.dk

Magasiner og foreninger:

Fagbladet "Kirkegården" <https://www.danskekirkegaarde.dk/tidsskrift>
Selskabet for kirkegårdskultur med Årskriftet "Kirkegårdskultur"